

СМЕРНИЦЕ ЗА ПЛАНИРАЊЕ СТАЛНОСТИ У
ЦЕНТРИМА ЗА СОЦИЈАЛНИ РАД

АУТОРИ:

Проф. Др Невенка Жегарац

Факултет политичких наука

Вукота Влаховић

Министарство за рад, запошљавање, борачка и социјална питања

Ђорђевић Љиљана

Центар за социјални рад "Солидарност" Крагујевац

Дражовић Светлана

Центар за социјални рад Краљево

САДРЖАЈ:

1. Увод.....	1
2. Смернице УН за алтернативно старање о деци и планирање сталности.....	2
3. Концепт сталности за дете.....	3
4. Циљеви планирања сталности.....	5
5. У којим случајевима се ради планирање сталности?.....	6
6. Циљеви сталности: средства и могућности за достизање сталности за дете.....	7
7. Стратегије за планирање и достизање сталности за дете.....	10
8. Поновни преглед и евалуација плана сталности.....	18

Смернице за планирање сталности у центрима за социјални рад

1. Увод

Концептуализација и израда Смерница за планирање сталности у центрима за социјални рад настала је као продукт спровођења пројекта „Јачање улоге центра за социјални рад у пружању подршке породицама у ризику од измештања деце”, који спроводи Удружење стручних радника социјалне заштите Србије, а као део општијег пројекта UNICEF-а и Министарства за рад, запошљавање, борачка и социјална питања, а под називом „Унапређење права детета кроз јачање система правосуђа и социјалне заштите у Србији“. Финансијску подршку обезбеђује Европска унија.

Смернице су засноване на вредностима и принципима произашлим из контекста укупне реформе система социјалне заштите у Србији, и залагању за породично усмерена решења у заштити деце и њиховог најбољег интереса. Подршка биолошкој породици, односно деци и родитељима, и развој ефикасних услуга и мера у заједници је крајњи циљ, како би се превенирали и превазишли могући ризици од измештања деце изван породице и у пуној мери остваривало право детета на живот са родитељима и у породичном окружењу.

Досадашњи ток промена у систему социјалне заштите и ефекти деинституционализације, а пре свега велики број деце и младих на породичном смештају као и ниска стопа деце и младих у домовима, говоре у прилог оријентацији друштва на породицу и породична решења у заштити деце изложене ризику задовољавања потреба и поштовања дечијих права.

„Планирање сталности за дете је саставни део плана услуга и мера за породицу, који представља резултат процеса процене“, дефинисано је стандардима рада у центру за социјални рад (Правилник о организацији, нормативима и стандардима рада центара за социјални рад, из 2008. године). У обезбеђивању позитивног развоја детета и младе особе, полази се од важности доживљаја идентитета и припадности породици, и заједници. Концепт сталности за дете заснован је и на одредницама Закона о социјалној заштити Србије и Смерницама УН за алтернативно старање о деци и планирању сталности.

Смернице су намењене водитељима случаја и другим запосленима у центрима за социјални рад, као и стручним радницима у установама за смештај и центрима за породични смештај, другим пружаоцима услуга, али и стручњацима из цивилног сектора и представницима локалних самоуправа.

2. Смернице УН за алтернативно старање о деци и планирање сталности

1) Смернице УН за алтернативно старање о деци (у даљем тексту Смернице, 2009)¹ указују на потребу за интегралним приступом и услугама за подршку родитељима и останку детета са биолошком породицом. Истичу избор адекватног облика старања и смештаја за дете онда када је то одговарајуће. Када је смештај детета одговарајућа опција, он треба да траје само онолико дуго колико је то неопходно пре него што се створе услови за повратак детета у породицу или друга решења која обезбеђују сталност, стабилност и безбедност у животу детета, у складу са његовим најбољим интересима. При томе су предвиђене континуиране (по препоруци тромесечне) ревизије, које треба да провере неопходност и прикладност смештаја детета.² Нагласак је на **развоју спектра услуга у заједници**, које треба да одговоре на потребе породица у различитим ситуацијама и животном добу, а предност се даје породичном над резиденцијалним окружењем, док се истовремено очекују одговарајући стандарди старања³.

2) Принцип **неопходности**⁴ указује на потребу да се **превенирају** ситуације које могу да доведу до издвајања детета из породице. Деци и породицама су потребне разноврсне услуге и подршка за очување породице. То обухвата различита материјална давања, мере за подршку породицама које су изложене стигматизацији и дискриминацији, едукације за унапређење родитељских вештина, интензивне услуге за подршку породици, дневне центре, програме кућних посета и сл.⁵ Издвајање детета из породице је 'крајња мера', а пре доношења такве одлуке, неопходно је да буде спроведена ригорозна и свеобухватна процена како би се видело да ли дете може да, уз подршку, остане са родитељима или у оквиру биолошке (сродничке) породице. Ову процену треба да обављају компетентне професионалне службе које имају улогу 'чувара улаза' (*gate keeping*)^{6 7}. Служба која обезбеђује 'чување улаза' у Републици Србији је центар за социјални рад, установа која по својој поставци

¹United Nations (2009). Guidelines for the Alternative Care of Children, UN General Assembly (UNGA), 64/142, <http://www.alternativecareguidelines.org/Portals/46/Guidelines/English/English%20UN%20Guidelines.pdf>, посећено 23. 09. 2013.

²Смернице УН за алтернативно старање о деци, тачке 32 -52.

³Смернице УН за алтернативно старање о деци, тачке 53, 23, 123, 126.

⁴Смернице УН за алтернативно старање о деци, тачка 2.

⁵Смернице УН за алтернативно старање о деци, тачке 34, 36-37, 44- 45, које наглашавају значај развоја разноврсних услуга.

⁶United Nations Children's Fund and World Bank Group (2003). *Changing Minds, Policies And Lives: Improving Protection Of Children In Eastern Europe And Central Asia, Redirecting Resources To Community-Based Services*. UNICEF Innocenti Research Centre. <http://www.unicef-irc.org/publications/pdf/redirecting.pdf>

⁷Bilson, A. (2010). *The Development of Gate-Keeping functions in Central and Eastern Europe and the CIS. Lessons from Bulgaria, Kazakhstan and Ukraine*, UNICEF and University of Central Lancashire

<http://www.ceecis.org/ccc/CCRegional.php>, посећено 25. 10. 2013.

има централну улогу у систему социјалне заштите и заштите деце⁸. Такође, неопходност смештаја мора се редовно проверавати кроз поновне прегледе. Принцип неопходности има јасну превентивну улогу, упућује на развој политика и пракси и обезбеђење ресурса (финансијских средстава, зграда, опреме, особља, програма и сл.) за пружање услуга за подршку родитељској и сродничкој породици детета. То су услуге које настоје да спрече издвајање деце, односно које олакшавају њихов повратак у родитељску породицу и врше реунификацију, у складу са потребама и интересима детета.

3) Принцип **прикладности**⁹ указује да свако дете коме је неопходно алтернативно старање има индивидуалне потребе и околности, на пример, за краткорочним или дугорочним смештајем, смештајем са браћом и сестрама и сл. Смерницама је дефинисан низ модалитета алтернативног старања, од којих треба изабрати онај који је најприкладнији за дете. Да би се изабрао најприкладнији облик, неопходно је да су расположиве различите форме квалитетног смештаја у заједници и одговарајућа процедура процене. Изабрана могућност смештаја треба да буде прилагођена индивидуалним потребама сваког појединачног детета. Неопходно је редовно проверавати адекватност смештаја, како би се проценило да ли и даље постоји потреба за пружањем актуелне форме старања и смештаја, као и да ли је одговарајуће и могуће евентуално поновно спајање детета и његове породице. Недвосмислена препорука је да се код развоја модалитета смештаја, приоритет даје облицима смештаја који су засновани на породици и заједници¹⁰.

4) Смернице истовремено наглашавају да су модалитети смештаја који су засновани на породици и заједници и модалитети резиденцијалног смештаја комплементарне форме¹¹, те да се користе када представљају најприкладнији одговор на потребе детета¹². Да би смештај био прикладан, потребно је да задовољи минималне стандарде у погледу опреме, простора, броја и структуре особља, финансирања и приступа здравственим и образовним услугама. Такође, организације, породице или институције које пружају услуге смештаја треба да буду регистроване и редовно надзиране.

3. Концепт сталности за дете

1) Деци и младима је неопходна **стабилна основа за развој идентитета, развој односа са другима, вредности и културне свести**. Планирање сталности полази од претпоставке да је деци и младима за развој позитивне самопроцене значајан доживљај идентитета и припадања (породици, заједници, култури).

⁸Чегарац, Н. (2014). *Право детета на квалитетно старање. Анализа спровођења смерница УН за алтернативно старање о деци у земљама западног Балкана*. Сарајево: Save the children.

ЦИП:324.726:364.4-053.2. ИСБН: 978-9958-0998-3-0.

<http://nwb.savethechildren.net/sites/nwb.savethechildren.net/files/library/Pravo-djeteta-na-kvalitetno-starawe.pdf>,
posećeno 30. 10. 2014.

⁹Смернице УН за алтернативно старање о деци, тачка 21.

¹⁰Смернице УН за алтернативно старање о деци, тачка 53.

¹¹Смернице УН за алтернативно старање о деци, тачка 23.

¹²Смернице УН за алтернативно старање о деци, тачка 21.

Истовремено, значајан им је и доживљај стабилности, смисленост и континуитет односа и начина живота. Веома је важно имати на уму да је за децу и младе, који су одвојени од својих породица, неопходно **разумевање њихове личне и породичне прошлости**, јер то представља основу за формирање идентитета. Такође, **смислено и стварно учешће деце и младих** у свим одлукама које их се тичу у процесу планирања сталности, није само њихово право, већ и суштинска развојна потреба и законска и морална обавеза одраслих који се о њима старају.

2) **Континуитет у односима** афективне везаности има суштински значај за свеукупни развој деце. У зависности од узраста, прекида и одсуство континуитета у односима имају различите импликације на децу. Прекиди у односима привржености представљају трауматичне догађаје у животу деце свих узраста, са значајним непосредним и дуготрајним последицама (когнитивни проблеми, психолошки проблеми и проблеми у понашању, застој у расту и сл.). По правилу, што је дете млађе, треба брже и промишљеније донети одлуку о сталности и обезбедити ресурсе за њено спровођење, како би дете што пре остварило сталност у окружењу које пружа и безбедност и добробит. Код деце школског и адолесцентног узраста, планирање сталности захтева комплексно промишљање, смислено учешће детета и поступке који омогућавају повезивање породичне историје, претходних искустава и односа са садашњим потребама детета, ради стварања основе за његов продуктиван живот у будућности.

3) **Сталност јесте** вишедимензионални концепт са најмање три носеће димензије:

- **релациона сталност** (љубав, емоционална подршка, припадање, безбедност, стабилност и доживотна посвећеност континуитету односа),
- **физичка сталност** (породична нега, стална расположивост и 'добродошлост' у дому, стална сигурносна мрежа и 'сигурна лука') и
- **законска сталност** (законски односи родитеља и деце, усвојење, старатељство и сл.).

Сталност није недефинисано стање за дете, није ни план или смештај у 'одговарајућу' хранитељску породицу, нити је то настојање да дете има стабилне породичне односе и окружење све док не достигне пунолетство.

4) У области заштите деце, **планирање сталности** подразумева **процес** у коме се обезбеђују ресурси за очување и поновно уједињење породице или налажење других сталних решења за дете, укључујући и живот у сродничкој породици, усвојење и осамостаљење. Сталност подразумева да дете, односно млада особа има породицу која:

- је безбедно уточиште у оквиру кога сви укључени имају намеру да одржавају целоживотне односе;
- омогућава законски и друштвени статус који подразумева пуноправно чланство детета у породици;

- обезбеђује физичке, емоционалне, социјалне, когнитивне и духовне потребе детета и младе особе;
- осигурава целоживотне везе са широм породицом, браћом и сестрама, другим значајним особама, породичном историјом и традицијом, етничким и расним наслеђем, културом, религијом и језиком.

5) Активности које се предузимају код планирања сталности имају за циљ да омогуће детету да развије сигурне обрасце афективне везаности, који му помажу у задовољавању потребе за смисленим, топлим и стабилним односима. Стога је увек **прво потребно разматрати могућност останка детета у родитељској породици** (са једним или оба родитеља) **уз потребну подршку**.^{13 14} Различита истраживања показују да је издвајање детета из породице трауматично искуство и за дете и за целу породицу, да код деце, која су једном издвојена, постоји веома мала вероватноћа да ће се вратити у родитељску породицу, уколико се повратак не омогући у року од два месеца. Истраживања указују и да су породице у кризи отворене за помоћ, те да им интензивна, индивидуализована, флексибилна и свеобухватна подршка (која подразумева, најчешће, рад у породичном домаћинству) омогућава безбедност и добробит детета у родитељском окружењу¹⁵.

4. Циљеви планирања сталности

1) Планирање сталности има за циљ **достизање физичке, законске и емоционалне сигурности у контексту породичних односа**. Треба да омогући детету истовремене односе привржености са више брижних и заинтересованих одраслих особа које ће му обезбедити дуготрајну посвећеност. Такође, треба да омогући детету давање смисла прошлим догађајима и олакша сналажење у будућности. **Сталност заправо значи да се оснажи биолошка, односно пронађе и подржи друга целоживотна породица за дете**. То не значи нужно да дете треба да има и да одржава контакте само са једном породицом, јер постоје деца, млади и одрасли који имају вишеструке, а усклађене породичне идентитете.

2) **Циљеви процеса планирања сталности** су следећи:

¹³Смернице УН за алтернативно старање о деци, тачке 8, 10, 23, 24, 34, 38, 132, 177., итд.

¹⁴Правилник о организацији, нормативима и стандардима рада центара за социјални рад. *Службени гласник РС*, бр. 59/2008 и 37/2010; чл. 70., став 3. и чл. 71. став 3.

¹⁵Жегарац, Н. (ур.) (2014). *У лавиринту социјалне заштите: поуке истраживања о деци на породичном и резиденцијалном смештају*. Београд: Факултет политичких наука и UNICEF.

- У највећој могућој мери превенирати издвајање и умањити тешкоће и губитке код детета изазване одвајањем од родитеља, сродника и других одгајатеља, уз истовремено максимално подстицање афективне везаности и успостављања веза;
- Фокус је и на очувању односа између браће и сестара, и других блиских, већ изграђених односа детета са значајним другим особама;
- Укључити родитеље у израду планова сталности за дете, оснажити их и дати им моћ да помогну своме детету да достигне сталност, и у ситуацијама када се не планира поновно уједињење детета са биолошким родитељима;
- Укључивање сродничке мреже и система подршке породици у ситуацијама када постоје ризици од издвајања детета, као и одмах након смештаја, а потом и њихово рано ангажовање у разматрању сталности за дете и активности које подржавају план рада;
- Обавезно и потпуно информисање родитеља, од самог почетка и током целокупног рада на случају о потребама детета за сталношћу. Родитељи добијају све информације о процесу рада, процени њиховог напретка према постављеним циљевима, као и о законским обавезама органа старатељства и социјалних служби;
- Умањење могућности за вишеструке прекиде смештаја детета;
- Повећање могућности да први смештај буде и једини;
- Обезбедити одрживо и успешно решење за достизање сталности путем поновног уједињења детета са једним или оба родитеља, сродничког смештаја, усвојења или старатељског смештаја;
- Обезбедити сталне, подржавајуће везе и односе за младе у процесу осамостаљивања;
- Обезбедити да различити актери имају усаглашене планове који обезбеђују остваривање права детета на смештају.

5. У којим случајевима се ради планирање сталности?

1) Према Закону о социјалној заштити¹⁶, План сталности за дете је део Породичног плана услуга и подразумева да се одреде циљеви сталности и поступци који су потребни да би се ти циљеви достигли. Планом сталности се одређује датум (месец и година) када ће се достићи један од следећих циљева сталности у складу са најбољим интересом детета:

- останак детета са родитељима (са оба родитеља или са једним родитељем);
- повратак детета у породицу родитеља;

¹⁶Закон о социјалној заштити, *Службени гласник РС*, бр. 24/2011, чл. 43, ст. 2, тачка 2; Правилник о организацији, нормативима и стандардима рада центара за социјални рад, *Службени гласник РС*, бр. 59/2008 и 37/2010, чл. 71.

- смештај детета код сродника или старатеља (што подразумева да сродник или други старатељ предузму старатељску дужност и целоживотну посвећеност детету, а не само смештај у тим окружењима);
- усвојење детета;
- други стални животни аранжман младе особе кроз осамостаљење.

2) Планирање сталности одвија се **аутоматски у свим случајевима** када је потребно израдити Породични план, јер је његов саставни део План сталности за дете. Такође, планирање сталности започиње и у **почетној или раној фази рада** на случају, када се очекује да потребе детета и околности живота породице захтевају дуготрајније или комплексније интервенције центра за социјални рад. **Почетни план**, дакле, може да садржи активности усмерене на планирање сталности, у случајевима у којима је у раној фази рада очигледно да је потребно ангажовање центра за социјални рад, односно органа старатељства у очувању породице, издвајању детета, повратку детета у породицу, или код налажења другог решења које обезбеђује сталност за дете.

3) **Дефинисан циљ и план сталности имају сва деца** корисници центра за социјални рад која имају задуженог водитеља случаја и њихове породице, са којима се предвиђа рад дужи од 60 дана од почетка рада на случају. План сталности се **не израђује** код деце и породица код којих се интервенције и мере центра за социјални рад заврше у року од 60 дана од почетка рада на случају, односно код случајева код којих се рад завршава на основу почетног плана.

4) Планирање сталности започиње **првим** контактом стручног радника центра за социјални рад са дететом и наставља се током рада на случају. Оно се не завршава док не дође до повратка детета у родитељску или сродничку породицу, усвојења или сталног животног аранжмана са старатељем, или након што је дете, односно млада особа осамостаљена уз изграђену одговарајућу мрежу подршке.

5) Овај процес подразумева, у раној фази рада, да водитељ случаја ради на превенцији издвајања детета из породице, односно процењује могућности за поновно уједињење породице (реунификацију), али и да **истовремено** процењује и друге могућности сталности за дете. У одговарајућим случајевима, родитељима се предочава могућност добровољног одрицања од родитељског права¹⁷, уколико је то у интересу детета.

6. Циљеви сталности: средства и могућности за достизање сталности за дете

1) Први циљ је да дете **остане са оба или са једним родитељем**. Приликом доношења породичног плана, центар за социјални рад у партнерству са другим органима, организацијама и службама у локалној заједници и члановима породице настоји да обезбеди услуге и мере које треба да осигурају да дете

¹⁷Породични закон Републике Србије, *Службени гласник РС*, бр. 18/05, чл. 95.

остане са родитељима, односно да се предупредe или отклоне околности због којих дете може да буде измештено из породице.

2) Уколико је дете издвојено, циљ сталности је да се **дете у најкраћем могућем року врати родитељима** (код оба или једног родитеља). У овим околностима, центар за социјални рад предузима, са другим службама у заједници, све расположиве интервенције, услуге и мере да би се стекли услови за повратак детета у родитељску породицу. Ове услуге имају за циљ:

- стабилизовање породичних прилика и околности у родитељском дому,
- омогућавање повратка детета у родитељску породицу или
- друго стално решење за дете, ако повратак није реалистичан, као и
- задовољавање образовних, здравствених и других развојних потреба детета док је у хранитељској породици, код сродника или на резиденцијалном смештају.

3) Према Смерницама УН¹⁸ и Правилнику о центрима за социјални рад¹⁹, одређено је да је, у случајевима када је дете издвојено од родитеља, први циљ сталности повратак кући, родитељима (код једног родитеља или код оба родитеља), осим:

- ако дете нема живе родитеље, или су родитељи непознати, или се са њима не може ступити у контакт после потраге од најмање шест месеци;
- ако су родитељи дали сагласност за усвојење детета;
- ако су родитељи злоупотребили родитељско право или грубо занемарили родитељске дужности тако да је примерено потпуно лишење родитељског права;
- ако за дете није могуће обезбедити безбедно окружење уз родитеља, у разумном временском периоду (најдуже две године) уз примену свих доступних услуга социјалних и других служби у заједници.

Рок од најдуже две године за осигурање безбедности у родитељском дому је посебно важан за **децу до три године старости**. Код деце старијег узраста, период за безбедан повратак код родитеља, треба разматрати у контексту потребе одржавања породичних веза и остваривања најбољих интереса детета.

4) Уколико наведено није могуће постићи у разумном року, сходно узрасту детета и његовом доживљају времена, односно уколико то није у складу са најбољим интересима детета, неопходно је разматрати опције смештаја и старања које омогућавају дугорочну стабилност и континуитет односа и начина живота. То првенствено обезбеђује **смештај код сродника**, било да је у питању смештај код **сродника старатеља** (или другог старатеља који је особа блиска детету), или смештај код **сродника у хранитељском аранжману**. Могући циљеви сталности у овом погледу су:

¹⁸Смернице УН за алтернативно старање о деци, тачке 8, 10, 23, 24, 34, 38, 132, 177 итд.

¹⁹Правилник о организацији, нормативима и стандардима рада центара за социјални рад. *Службени гласник РС*, бр. 59/2008 и 37/2010, чл. 71. став 4.

- **Старатељство уз истовремени смештај детета код сродника** (или друге особе блиске детету која социјално и психолошки има статус сличан сроднику).
- **Смештај детета код сродника са истовременим хранитељским и старатељским ангажманом.**
- **Смештај детета код сродника са хранитељским ангажманом.**
- **Већ постојећи (несроднички) хранитељски уз истовремени старатељски ангажман који је такав да обезбеђује целоживотне везе и односе.**

5) Опција у тачци 20.д разматра се код деце старијег школског и адолесцентног узраста (12-18 година) која су већ на дугогодишњем хранитељском смештају са установљеним односима, а која услед различитих разлога не могу бити усвојена од стране хранитеља, и за које се очекује да ће се одржати целоживотни односи подршке и након еманципације детета. При томе треба имати на уму да се **дуготрајни не-сроднички породични смештај** који не обезбеђује такве односе **не разматра као могућност** која може да обезбеди сталност за дете. Потребно је разликовати *стабилан смештај од сталности за дете*. Стабилан смештај је једна од основних потреба детета, јер му олакшава да изгради своје место у свету, да успостави стабилне односе са одгајатељима, вршњацима, наставницима, али он аутоматски не обезбеђује сталност детету. Код деце која се налазе на таквој врсти алтернативног старања, **треба трагати даље за аранжманом који у већој мери омогућава достизање сталности.**

6) **Усвојење од стране сродничке или друге породице, као циљ сталности,** посебно је важно размотрити **у што ранијој фази код деце млађег узраста,** јер се са узрастом детета смањују могућности да се за њега нађу адекватни усвојитељи. То **не значи** да усвојење као могућност не треба разматрати и за старију децу, па и за адолесценте. Штавише, за децу до 12 година старости, повратак биолошким родитељима и усвојење разматрају се као потпуно легитимне опције. За децу за коју се планира усвојење, план треба да садржи кораке који треба да обезбеде проналажење усвојитељске породице која је у стању да одговори на процењене потребе детета, као и кораке за решавање правног статуса детета.

7) **Осамостајење као циљ сталности.**

- **Осамостајење** детета, односно младе особе, које се планира након навршене 14 године²⁰ ²¹ подразумева да су **изграђене и подржане стабилне везе и односи** и формирана мрежа значајних односа који ће младу особу пратити кроз живот²². Ово се сматра одговарајућом

²⁰Правилник о организацији, нормативима и стандардима рада центара за социјални рад. *Службени гласник РС*, бр. 59/2008 и 37/2010, чл. 75.

²¹Смернице УН за алтернативно старање о деци тачке 130- 135

²²Правилник о организацији, нормативима и стандардима рада центара за социјални рад. *Службени гласник РС*, бр. 59/2008 и 37/2010, чл. 72. став 3.

опцијом сталности за младу особу, када обезбеђује повезаност са посвећеним, заинтересованим и одговорним одраслим особама, које младима могу бити подршка током осамостаљивања и у каснијем животу. То подразумева и да се за младе изнад 14 година, који се налазе на стабилном стрателском и сродничком смештају, такође, планира осмостаљење. У овим околностима процес планирана сталности користи све већ изграђене ресурсе за достизање сталности и разматра развој нових, како би се младој особи олакшала транзициј ака одраслом добу. За младу особу старију од 14 година која живи са родитељима, а којој је услед различитих околности потребна подршка у осамостаљивању, такође се сачињавају планови осамостаљивања који обезбеђују сталност. Ради достизања осамостаљења, некад је потребно обезбедити неку врсту тзв. *надгледаног независног животног аранжмана* (нпр. 'кућа на пола пута', станови у заједници, становање уз подршку и сл.). Осамостаљење **не подразумева** излазак са смештаја након пунолетства, завршавања редовног школовања и 'престанка права', уколико нису изграђене стабилне и подржавајуће везе и односи младе особе са заинтересованим и одговорим одраслим особама.

- **Други стални животни аранжман за младе особе које се не могу у потпуности осамосталити**^{23 24} подразумева да је обезбеђена подршка и старање и да су изграђене и подржане стабилне везе и односи и формирана мрежа значајних односа који ће младу особу подржавати кроз живот. То је опција за младе особе на смештају, за које није било могуће, или код којих је пропуштено планирање реунификације, усвојења, смештаја код сродника или старатеља, а код којих је стварна еманципација тешко достижна. Један број младих, услед свог стања (обично теже и тешке ометености) остаје на смештају у дужем временском периоду, па је потребно обезбедити да они живе у што стабилнијем животном окружењу, са познатим особама за које су афективно везани. За ове младе је потребно обезбедити становање уз подршку или неко друго стабилно и дуготрајно породично или породицолико окружење²⁵ (као што је дуготрајни смештај у хранитељску породицу или мала домска заједница) које за њих може имати значење сталности.

7. Стратегије за планирање и достизање сталности за дете

1) **Ангажовање** родитеља, сродника, детета и других служби, јесте задатак за професионалце, а не за учеснике, и представља средство за успешно

²³ Исто.

²⁴ Смернице УН за алтернативно старање о деци, тачка 131.

²⁵ The Rights of Children Living in Residential Institutions, Council of Europe/Committee of Ministers Recommendation 2005(5)

[https://wcd.coe.int/wcd/ViewDoc.jsp?Ref=Rec\(2005\)5&Language=lanEnglish&Ver=original&BackColorInternet=999CC&BackColorIntranet=FFBB55&BackColorLogged=FFAC75](https://wcd.coe.int/wcd/ViewDoc.jsp?Ref=Rec(2005)5&Language=lanEnglish&Ver=original&BackColorInternet=999CC&BackColorIntranet=FFBB55&BackColorLogged=FFAC75), посeћено 28. 11. 2010.

планирање сталности. Оно подразумева вербалну и невербалну комуникацију која је културно компетентна, искрена, заснована на снагама и усмерена на исходе. Укључивање породице и детета у израду плана сталности подразумева перманентно и потпуно информисање²⁶.

2) Разговор са породицом и дететом усмерава се на спознају шта конкретна породица и дете желе, односно који су им циљеви, потом и откривање, учвршћивање и проширивање позитивних понашања детета, родитеља и сродника. Породици и детету помаже се да развију визију око тога какав живот желе, утврђивањем и развијањем снага, капацитета, унутрашњих и спољашњих ресурса, те разматрањем и избором могућих најефикаснијих начина за достизање жељених промена.

3) Када се разматра смештај детета, уколико није могуће обезбедити смештај у оквиру сродничке породице, потребно је **изабрати окружење** које је^{27 28}:

- породично или породицолико;
- у близини школе коју дете похађа, односно у близини породице порекла детета²⁹;
- које омогућава смештај са браћом и сестрама, или смештај који омогућава њихове свакодневне контакте³⁰;
- у складу са културним пореклом детета.

4) **Пуно информисање** породице детета подразумева да се са родитељима или другим примарним одгајатељем детета што раније током рада на случају размотре следећа питања:

- ризици којима је дете изложено, посебно безбедносни ризици, потреба за интервенцијом центра за социјални рад и начин на који се ризици могу превазићи;
- начин на који се одвија процес процене и планирања, као и где ће дете бити смештено;
- очекивања која родитељи, други чланови породице и сродници могу имати од центра за социјални рад и других укључених служби;
- очекивања која центар за социјални рад и други укључени имају од учешћа родитеља, других чланова породице и сродника;
- утврђивање, разматрање и развијање породичних снага, могућности и ресурса;
- могући начини за решавање проблема због кога је породица укључена у рад са центром за социјални рад (са или без укључивања суда);

²⁶Правилник о организацији, нормативима и стандардима рада центара за социјални рад. *Службени гласник РС*, бр. 59/2008 и 37/2010, чл. 68. став 1.

²⁷Смернице УН за алтернативно старање о деци, тајке15,17,22,29,34,41,44,45,53,54,60,75 и 88.

²⁸Правилник о организацији, нормативима и стандардима рада центара за социјални рад. *Службени гласник РС*, бр. 59/2008 и 37/2010, чл. 72. став5.

²⁹Правилник о организацији, нормативима и стандардима рада центара за социјални рад. *Службени гласник РС*, бр. 59/2008 и 37/2010, чл. 72. став 7.

³⁰Правилник о организацији, нормативима и стандардима рада центара за социјални рад. *Службени гласник РС*, бр. 59/2008 и 37/2010, чл. 72. став 4.

- развојне потребе детета за безбедношћу, везама са породицом, континуитетом неге и старања и везама са културом порекла;
- обавезу центра за социјални рад да се прво размотри могућност сродника да се старају о детету и да се процени њихов капацитет да му обезбеде смештај, као и могућност да сродници пруже окружење које омогућује сталност, уколико је то потребно³¹;
- могућности смештаја код сродника: а) неформални смештај, б) старатељство са смештајем детета код сродника; в) смештај детета код сродника са истовременим хранитељским и старатељским ангажманом и г) смештај детета код сродника са хранитељским ангажманом³²;
- права и дужности родитеља да учествују у планирању потребних услуга за своје дете, чак и када је дете смештено код сродника, хранитеља или у институцији³³;
- хитне потребе детета за смештајем и чланови породице који ће бити укључени у планирање, посете и доношење одлука за дете сада и у будућности;

5) **Ране активности** у процени и код планирања сталности подразумевају налажење одсутног родитеља и сродника, организовање конференције случаја, породичне конференције или друге форме окупљања породичне групе, ради доношења одлука, одређивање за останак детета у породици или реунификацију као првенствени циљ сталности у раној фази, као и планирање контаката детета са родитељима и сродницима.

б) Саставни део и почетног и породичног плана за сву децу која су издвојена из родитељске породице јесте **план контаката родитеља и сродника са децом на смештају**³⁴. У овим ситуацијама у формулару плана треба дефинисати учесталост и врсту контаката са родитељима, сродницима и другим лицима из окружења значајним за дете. План се дефинише уз уважавање следећих околности:

- узраст и развој детета (код деце млађег узраста, посете треба да буду учесталије, а краћег временског трајања; по правилу, прва посета треба да се реализује 48 сати након смештаја);
- прилагођеност на смештај (контакте са родитељима, сродницима и блиским особама треба користити као средство за подршку детету да се прилагоди на нове животне околности);

³¹Породични закон, *Службени гласник РС*, бр. 18/2005, 72/2011 - др. закон и 6/2015, чл.126, Закон о социјалној заштити, *Службени гласник РС*, бр. 24/2011, чл. 50, Правилник о хранитељству, *Службени гласник РС*, бр. 36/2008, чл. 6, ст. 1. тач. 1, Правилник о организацији, нормативима и стандардима рада центара за социјални рад, *Службени гласник РС*, бр. 59/2008 и 37/2010, чл. 71. ст. 3. тач. 3.

³²Смернице УН за алтернативно старање о деци, тачка 29.

³³Правилник о организацији, нормативима и стандардима рада центара за социјални рад, *Службени гласник РС*, бр. 59/2008 и 37/2010, чл. 68. ст.1. тач. 1.

³⁴Правилник о организацији, нормативима и стандардима рада центара за социјални рад, *Службени гласник РС*, бр. 59/2008 и 37/2010, чл. 73.

- односа са старатељем, хранитељем или васпитачем (који треба да буду подршка детету у успостављању и одржавању односа и веза);
- процене да ли су посете родитеља одговарајуће, односно у интересу детета, укључујући и процену ризика (тада треба добро припремити и обезбедити надгледане посете).

7) Планом контаката дефинише се **врста** контаката детета са појединим лицима (надгледан/ненадгледан; непосредан/посредан - писма, телефон, интернет; редован/повремен и сл.), као и **конкретни начини** и **учесталост** контаката детета са родитељима, браћом и сестрама и другим сродницима, односно блиским лицима (место, време, организација).

8) Контакт са родитељима, браћом и сестрама и другим блиским особама је **зајамчено право³⁵** и **инхерентна потреба детета** и то право се може ограничити искључиво судском одлуком када је то у складу са најбољим интересима детета.

9) Да би контакти били у функцији достизања сталности за дете, **место посета родитеља и детета треба да буде у најмањој мери рестриктивно**, што обичније окружење у заједници у коме је могуће осигурати безбедност детета. Канцеларије центра за социјални рад су најмање пожељно и највише рестриктивно окружење у коме се могу одвијати посете. Тај простор се може користити само ако нема другог начина да се осигура безбедност детета. Посете треба да се одвијају на следећим местима, по редоследу пожељности:

- у кући родитеља,
- у кући сродника,
- у кући хранитеља,
- у суседству, на местима као што су клуб, парк и сл.

10) Посете треба заказивати најмање једном недељно, а и чешће уколико је могуће. Што је дете млађе, посете треба да буду чешће, јер, за одојчад и малу децу раздвајање и од недељу дана је дуго, па су потребни чешћи контакти да би се успоставио и одржао адекватан однос. За одојчад и малу децу учесталост је важнија од дужине трајања контаката. Контакти, међутим, могу и треба да се одвијају неколико пута недељно, преко телефонских позива, писама, присуства родитеља активностима детета, лекарским прегледима и сл., уз заказане директне посете. Сматра се да посете треба да буду примереног трајања како би се одржавао однос родитеља и детета. По правилу, уз уважавање узраста и потреба детета, конкретног односа и других околности везаних за дете и његово окружење, одговарајуће трајање посете је од један до четири сата.

11) Осим са својим родитељима, треба да одржава контакт и да посећује браћу и сестре (уколико нису на заједничком смештају), друге рођаке, и породичне пријатеље. Остајање преко ноћи у кући родитеља или сродника може се размотрити када је извесно да је дете безбедно у кући.

³⁵Породични закон. *Службени гласник РС*, бр. 18/2005, 72/2011 - др. закон и 6/2015, чл. 61.

12) **Индикације за надгледане посете** су следеће:

- постоји забринутост у вези са физичком или емоционалном злоупотребом детета током посете;
- родитељ се понаша на неприкладан или непредвидљив начин, нпр. услед душевне болести, злоупотребе супстанци или емоционалног поремећаја;
- приликом посете злостављача у случајевима физичке злоупотребе;
- када родитељ вређа дете или другог родитеља, критикује пред дететом центар за социјални рад, особље у институцији, хранитеље или даје нереалистична или неодговарајућа обећања детету;
- када се дете плаши да остане насамо са родитељем, и
- у случајевима сексуалне злоупотребе, а након одговарајуће терапије злостављача, могуће је захтевати од суда престанак забране контаката и организовање надгледаног контакта са дететом.

13) Предуслови за успешније одржавање контаката постоје када је дете смештено у близини места у коме живе родитељи и друге особе које су му значајне, када су браћа и сестре смештени у истој породици или установи и када је дете смештено у породицу истог етничког и културног порекла.

14) Контакти треба да подстакну укључивање родитеља и чланова породице у уобичајене догађаје у дететовом животу, као што су родитељски састанци и приредбе у школи, спортска такмичења, породична славља и сл. Сврха посета је да омогуће детету да одржи односе са својим родитељима, браћом и сестрама и осталима који су се старали о њему пре смештаја.

15) План посета временом треба мењати у зависности од напретка у квалитету контаката родитеља и детета и приближавања времена поновног уједињења породице. Уобичајене промене плана подразумевају да посете од надгледаних постају ненадгледане, да се време које дете и родитељи проводе заједно повећава, те да се одговорности родитеља према детету временом повећавају.

16) Центар за социјални рад и друге укључене службе треба да усмере активности на развој оптималног плана посета, који на најпотпунији начин излази у сусрет потребама детета и родитеља и који је комплементаран осталим аспектима породичног плана услуга и мера. Чланови родитељске, сродничке или хранитељске породице треба да буду активно укључени у развој плана контаката, што омогућава боље прихватање плана, као и разматрање потреба, ресурса и препрека. План посета треба направити у писаном облику, а свим укљученим особама и странама треба обезбедити копију плана³⁶.

17) Када циљ сталности није повратак детета у породицу, пажња се усмерава на одржавање контаката родитеља, детета и других значајних особа. У

³⁶Правилник о организацији, нормативима и стандардима рада центара за социјални рад. *Службени гласник РС*, бр. 59/2008 и 37/2010, чл. 68. став 1. и став 5.

ситуацијама када је родитељ лишен родитељских права и када је, у складу са најбољим интересима детета утврђеним у судском поступку, потребно да родитељ и дете прекину контакт, мора се размотрити организовање поздравног (опроштајног) сусрета детета и родитеља и уредити план контаката детета са другим значајним особама.

18) **Правне мере** које су на располагању органу старатељства и које се користе као средства за достизање планираног циља сталности за дете, су следеће³⁷:

- мере корективног надзора,
- мере заштите од насиља у породици,
- мере за вршење или лишавање или враћање родитељског права,
- мере старатељске заштите,
- мере за заштиту права детета,
- мере за утврђивање или оспоравање материнства или очинства
- хранитељство,
- усвојење,
- као и друге мере и послови које предузима центар за социјални рад у вршењу јавних овлашћења³⁸

19) **Партиципација**³⁹ је један од темељних принципа и основних права детета, и има своје специфичности код деце на алтернативном старању⁴⁰. Код ове деце често је потребно балансирати остваривање различитих права детета и истовремено омогућити му да стекне контролу над сопственим животом. Стога је неопходно обезбедити ресурсе за што потпуније учешће детета у поступцима процене, планирања, поновног прегледа и евалуације⁴¹.

20) Дете има право да **слободно изрази** своје мишљење и право да се његово виђење и мишљење **уважи** када се доносе одлуке које га се тичу. Партиципација детета је континуирани процес у коме дете има **релевантне информације**, могућност да **изрази своје мишљење**, да се оно **саслуша** и **уважи**, као и да буде **укључено у активности** и да их **покреће** у вези са питањима која

³⁷Породични закон. *Службени гласник РС*, бр. чл. 18/2005, 72/2011 - др. закон и 6/2015, чл.80, чл. 81, чл. 82, чл. 83, чл. 89, чл.111, чл.113, чл.124, чл. 198, чл. 254. став 3.

³⁸Правилник о организацији, нормативима и стандардима рада центара за социјални рад. *Службени гласник РС*, бр. 59/2008 и 37/2010, чл. 4.

³⁹Конвенција УН о правима детета, усвојена од стране Генеране скупштине УН 20. новембра 1989., ратификована 1990 *Службени гласник СФРЈ*, 15/1990. чл. 12.

⁴⁰Смернице УН за алтернативно старање о деци, тачка 6., 93, 98

⁴¹Правилник о организацији, нормативима и стандардима рада центара за социјални рад. *Службени гласник РС*, бр. 59/2008 и 37/2010, чл. 55 став 1 тачка 1; чл. 57. став 3 тачка 3; чл.68, став 1; чл. 75 став 2 тачка 1; чл. 79. став 1;

га се тичу⁴². Мада им није призната аутономија одраслих, деца су пуноправне особе које учествују у остваривању својих права⁴³:

- **Свако дете без обзира на узраст** има право да изрази своје **гlediште**, чак и оно које није у стању да изрази вербално⁴⁴. На одраслима је да нађу начине на које ће спознати како дете види своју ситуацију и околности које су му значајне. Деца школског и адолесцентног узраста најчешће су у стању да самостално, или уз подршку формулишу и своје **мишљење**, коме треба дати одговарајућу тежину сходно узрасту и зрелости детета.
- Деца имају право да **слободно** изразе своје гlediште, односно мишљење: **пратиципација је право, а не обавеза детета**. Дете не сме бити изложено притиску, нити се од њега сме захтевати да изнесе своје гlediште или мишљење, уколико то не жели или ако за то није заинтересовано. Изражавање гlediшта је слободан избор детета. Основни предуслов је пуна информисаност детета коју су дужни да обезбеде они који су одговорни да спознају гlediште или саслушају мишљење детета.
- Дете има право да се његова **перспектива чује и уважи у вези са свим питањима која га се тичу**, што обухвата све судске правне и административне поступке⁴⁵. Право детета је да се његово гlediште и мишљење чује, али и да буде уважено и озбиљно размотрено. Обавеза државе је да обезбеди да процедуре у којима дете учествује буду доступне и примерене детету, и да процес воде обучени професионалци, који образлажу на који начин и у којој мери је уважено гlediште детета.
- Кад год је то могуће, потребно је обезбедити услове да се гlediште или мишљење детета директно чује, а дете има право да искаже своје гlediште **директно, или путем заступника, или одговарајућих тела**.
- Родитељи, старатељи и други одрасли (укључујући и професионалце који раде са децом), имају право и **обавезу да информишу, усмеравају и саветују дете** у складу са његовим **развијајућим компетенцијама** да би му омогућили да остварује своја права. Раст и развој детета, уз одговарајућу подршку и подстицње, омогућавају све веће способности детета да у партнерству са одраслима, али и самостално, доноси одлуке које односе на његов живот⁴⁶. Истовремено, Конвенција гарантује право детета да **изражава своја гlediшта на различите начине, као и да тражи, прима и саопштава различите информације**⁴⁷, као и право детета

⁴² Аврамовић М. (2014) *Кад смо питани а не испитивани: Консултације са децом у покрету*. Београд: Save the Children. www.atina.org.rs/sites/default/.../konsultacije-s-decom-u-pokretu.pdf, посећено 25.12.2015.

⁴³ Коментар Комитета за права детета бр. 12. Право детета да буде саслушано. Committee on the Rights of the Child (2008). General Comment No. 12, The right of the child to be heard (CRC/C/GC/12).

⁴⁴ Lansdown, G. (2005). *The Evolving Capacities of the Child*. Florence: UNICEF Innocenti Insight.

⁴⁵ Породични закон Републике Србије, *Службени гласник РС*, бр. 18/05, чл. 65. став 4.

⁴⁶ Конвенција УН о правима детета, чл. 5.

⁴⁷ Конвенција УН о правима детета, чл. 13.

на приступ одговарајућим информацијама⁴⁸, како би утицало на околности које га се тичу и допринело унапређењу положаја деце⁴⁹.

21) Партиципација детета је **предуслов за утврђивање најбољих интереса детета** у свим стварима које га се тичу⁵⁰. Смислена партиципација деце заснива се на принципима:

- **етичности**, што подразумева транспарентност процеса, са дефинисаним циљевима и очекивањима од учешћа детета, улогама и одговорностима детета и одраслих;
- **добровољности и релевантности** – дете учествује у вези са питањима која га се директно или индиректно тичу. Дете се укључује у складу са својим компетенцијама и интересовањима, уз све релевантне информације и подршку да их размотри, и има право да одустане од свог учешћа у било ком тренутку, уколико то жели;
- **равноправност и недискриминација**, без искључивања деце с обзиром на узраст, ометеност или било које друго својство, што подразумева и прилагођену подршку деци из маргинализованих група;
- **подржавајуће и подстицајно окружење** у коме се дете осећа прихваћено и поштовано уз методе рада које уважавају компетенције и интересовања детета и подстичу га на учешће;
- **обучени и поуздани одрасли**, који поседују знања и вештине потребне да воде процес партиципације и решавају проблеме који се могу јавити, способни за успостављање партнерских односа са децом;
- **безбедност и заштита** детета у процесу партиципације и заштита његове приватности, као и
- **повратна информација** детету о учешћу – о томе какав су утицај његова искуства, идеје и препоруке имале на доношење одлука, као и да дете има прилику да одраслима да повратну информацију о свом учешћу⁵¹.

22) У процесу доношења одлука, **нивои партиципације** деце су следећи:

- потпуно информисање детета о релевантним питањима;
- информисање детета које потом изражава своја гледишта о одређеним питањима;
- дете изражава своја гледишта, која одрасли озбиљно разматрају и узимају у обзир када доносе одлуке које се тичу детета;
- дете заједно са одраслима доноси одлуке;

⁴⁸Конвенција УН о правима детета, чл. 17.

⁴⁹Конвенција УН о правима детета, чл. 15.

⁵⁰Коментар Комитета за права детета бр. 14. Ораво детета да се његови најбољи интереси првенствено разматрају. Committee on the Rights of the Child (2013). General Comment No. 14, The right of the child to have his or her best interests taken as a primary consideration (CRC/C/GC/14).

⁵¹Save the Children (2005): *Practical Standards in Child Participation*, London: International Save the Children Alliance .

- дете самостално доноси одлуку коју одрасли уважавају⁵².

23) Начин и исходи учешћа детета треба да буду **забележени** у личном досијеу корисника, што подразумева да постоје недвосмислене белешке у формуларима процене, плана и листе контаката о учешћу детета.

24) Процес достизања сталности **код деце и младих који се припремају за осамостаљење**, обухвата следеће кораке⁵³:

- **прикупљање података** где се налази што већи број чланова породице детета/младе особе, односно чланова широко схваћене породичне групе, дакле и некадашњих хранитеља, пријатеља породице и сл. (истраживања показују да је за адекватно функционисање особе потребно најмање 40 људи) које означују дете/млада особа или за које постоје сазнања;
- **укључивање и ангажовање** чланова породице, посебно оних који најбоље познају дете/младу особу, као и оних који имају историјску перспективу о детету/ младој особи и његовој биолошкој породици;
- **припрема и планирање** састанака са родитељима, члановима породице и осталима који су важни за дете/ младу особу ради разматрања његове будућности;
- **доношење одлука** заједно са дететом/ младом особом, породицом и тимом, које омогућавају да млада особа може безбедно да успостави и одржи однос са једним или више чланова породице. Одлучује се и каква врста помоћи и подршке је потребна да би млада особа остварила целоживотне везе са породицом, односно широко схваћеном породичном групом;
- **евалуација**, где се разматрају предузети кораци и достигнути исходи који воде циљу сталности, и
- **праћење и подршка** након достизања сталности.

8. Поновни преглед и евалуација плана сталности

1) План за породицу и дете ревидира се **најдуже на 6 месеци**, што подразумева да се поновни преглед **може обавити и у краћем року** уколико околности случаја то налажу (нпр. код деце ниског календарског узраста, посебно оне

⁵²Lansdown, G. (2011). Every Child Right's to be Heard: A Resource Guide on the UN Committee on the Rights of the Child General Comment No. 12.

http://www.unicef.org/french/adolescence/files/Every_Childs_Right_to_be_Heard.pdf, приступљено 23. 06. 2014.

⁵³Смернице УН за алтернативно старање о деци, тачке 130 – 135.

млађе од три године; уколико се околности везане за случај значајно промене и сл.)^{54 55}.

2) За сву децу која су издвојена из породице, циљ сталности се **озбиљно преиспитује најдуже на 12 месеци**, уколико у међувремену није достигнут. Дакле, уколико се дете није вратило родитељима након годину дана, или није усвојено у том року, потребно је преиспитати да ли је такав циљ још увек у складу са најбољим интересима детета, или га треба ревидирати, односно променити⁵⁶.

⁵⁴Правилник о организацији, нормативима и стандардима рада центара за социјални рад. *Службени гласник РС*, бр. 59/2008 и 37/2010, чл. 72. и 78. став 1.

⁵⁵Смернице УН за алтернативно старање о деци, тачке 5, 13, 54, 56, 58, 66 и 67.

⁵⁶Правилник о организацији, нормативима и стандардима рада центара за социјални рад. *Службени гласник РС*, бр. 59/2008 и 37/2010, чл. 72. став 1.

Издавач
УДРУЖЕЊЕ СТРУЧНИХ РАДНИКА СОЦИЈАЛНЕ
ЗАШТИТЕ СРБИЈЕ
Београд, Земун, Марије Бурсаћ 49
www.udruzenjesz.rs

За издавача:
Маричић Биљана
Председница УО

Лектура:
Др Ана Гавриловић

Уредник:
Гајић Живорад

Штампа:
Дизајн студио Indesigner

Тираж:
400

Београд, 2016.
ISBN
978-86-83765-05-8

Свако умножавање, копирање, прештампавање или смештање на било какав медиј подлеже предходном одобрењу од стране издавача.

Публикација СМЕРНИЦЕ ЗА ПЛАНИРАЊЕ СТАЛНОСТИ У ЦЕНТРИМА ЗА СОЦИЈАЛНИ РАД је припремљена и одштампана у оквиру пројекта: „Јачање улоге центра за социјални рад у пружању подршке породицама у ризику од измештања деце“ у оквиру ширег пројекта “Унапређење права детета кроз јачање система правосуђа и социјалне заштите у Србији“, који финансира Европска унија, а спроводи УНИЦЕФ у партнерству са Министарством правде и Министарством за рад, запошљавање, борацка и социјална питања. Садржај и ставови изнети у овој публикацији, не изражавају нужно ставове УНИЦЕФ-а, Европске уније, Министарства правде или Министарства за рад, запошљавање, борацка и социјална питања.